

Songül ÇAKMAK

Dr. Öğretim Görevlisi, Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, songulcakmak@yyu.edu.tr, Van-Türkiye

ORCID:0000-0002-5781-2814

PSİKOTERAPİ OLARAK TAZİYE: GRUP DİNAMIĞI VE KATHARSİS¹ 2**Özet**

İnsanoğlu, ölümü ve yok olmayı algıladığı günden bu yana ölümü anlamlandırma ve bilinmezliğin verdiği korkuyu bertaraf etmenin yollarını aramıştır. Korkuyu sağaltmanın en önemli yolu olarak, sosyal organizasyonlar kurulmuş ve acı paylaşılarak ölümün bilinmezliğine anlamlar yüklenmeye başlanmıştır.

Her toplumda yas/taziye vardır; fakat ölüm/yas/taziye ritüelleri veya törenleri her toplumda farklı şekillerde tezahür etmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu kültüründe ağıt, taziye ortamlarında gerçekleşen ritüeller aracılığıyla kolektif bir şekilde nasıl gerçekleşmektedir? Araştırma sorusuna karşılık gelen saha araştırması sonucu bilgiler derlenmiştir. Grup davranışının taziye ortamında incelenmesiyle benzer duygulanımların benzer davranışları doğurduğu görülmüştür. Kadın sosyalleşme mekânlarında gerçekleşen yas, matem ve taziye ritüelleri bu kapsamda ele alınarak bireysel ve kolektif psikoloji açısından ele alınıp değerlendirilmiştir. Birbirine yakın anlamlarda kullanılan bu terimlerin sosyal ve kültürel çevre bağlamında ayrılan yönlerinin olduğu tespit edilmiş ve aradaki ayırım literatür incelenerek açıklanmıştır. Kadınların taziye evlerinde acıyı en iyi yansıtanlar olarak görülmesi, acıyı en derinden kendilerinin hissettirdiğini göstermektedir. Kayıpla yaşantının sonlandırılabilmesi için sosyal desteğin öneminden söz eden çalışmalar neticesinde, kaybın birey psikolojisinde normalize edilebilmesi için kültürel olarak gerçekleştirilen ritüellerin önemi açığa çıkmaktadır. Bu ritüellerin kültürden kültüre değişmesi ve bulunduğu kültür içinde anlamlandırılması çalışmamızın derleme, saha çalışması ve katılarak gözlem sonucu geleneksel davranımlar ve düşünceler olarak değerlendirilmiş ve grup psikoterapi açısından sağaltım etkileri yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Taziye, yas, matem, ritüel, katharsis, grup dinamiği, psikoterapi

CONDOLENCE AS PSYCHOTHERAPY: GROUP DYNAMICS AND CATHARSIS**Abstract**

Since the day mankind perceived death and extinction, has sought ways to make sense of death and to eliminate the fear of the unknown. As the most important way of curing fear, social organizations were established and meanings began to be attributed to the unknown of death by sharing pain.

There is mourning/condolence in every society; but death/mourning/condolence rituals or ceremonies manifest in different ways in every society. How is lament realized collectively through rituals that take place in condolence environments in Anatolian culture? The information was compiled as a result of the field research corresponding to the research question. Examining the group behaviour in the condolence environment, it was seen that similar emotions led to similar behaviours. The mourning, mourning and condolence rituals that take place in womens socializing places are

¹ Bu makale Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halkbilimi Bölümünde yazanın *Etnomüzikoloji Bağlamında Psikanalitik Bir Yaklaşımla Doğu ve Güneydoğu Bölgesi* (2022) adlı doktora tezinden türetilmiştir.

² Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından 28-30 Eylül 2022 tarihleri arasında düzenlenen "2. Uluslararası Kültür, Sanat ve Toplum Sempozyumu"nda bildirisi olarak sunulmuştur.

handled in this context and evaluated in terms of individual and collective psychology. It has been determined that these terms, which are used in close meanings, have different aspects in the context of social and cultural environment, and the distinction is explained by examining the literature. The fact that women are seen as the best reflectors of the pain in the condolence houses shows that they feel the pain most deeply. As a result of the studies that talk about the importance of social support in ending life with loss, the importance of culturally performed rituals in order to normalize the loss in individual psychology is revealed. The change of these rituals from culture to culture and their meaning in the culture, as a result of compilation, fieldwork and observation by participating, traditional behaviors and thoughts were determined and their therapeutic effects in terms of group psychotherapy were interpreted.

Keywords: Condolence, mourning, grieving, ritual, catharsis, group dynamics, psychotherapy

1. Giriş

Psikoterapi Olarak Taziye: Grup Dinamiği ve Katharsis adı altında özellikle Van, Kars ve Şanlıurfa yöresinde edinilen taziye oluşumu ile ilgili bilgiler ve saha çalışması derleme yöntemiyle, katılımlı gözlem yöntemiyle edindiğimiz malzemenin niteliğine uygun kapsam ve sınırlılıklar belirlenmiştir. Taziye ortamlarında bedensel devinimin özellikle ritimli olduğu ve bunun ağıt yakılarak bedeni kanarttığı görülmüştür. Ağıtta sevdiği kişiden ayrılan şahıs adeta hadım edilmekle karşı karşıya kalır. Mutluluktan sonra derin ye'is durumu bunu açıklamaktadır. Bu durumda ağıt yakılırken anıları tekrar yaşatarak geçmişi tüketmek olgusu söz konusudur. Bu acılı süreçte söylenen ve tekrar eden sözcükler dışında tekrar eden bedenin hareketleri de bilinçdışı bir işleve sahiptir. Yok oluşun anlamlandırılmasında sıkıntı yaşayan kadınların bu duygudurumunu karmakarışık yansımaları derin acının verdiği bir tepkimenin doğal sonucu olduğu görülmektedir. Acının biraz hafiflemesiyle birlikte bozulan dengeler gibi bozulan sözcükler ve beden hareketleri de zaman içerisinde bir düzene sahip olmaktadır. Kadın aktarımlarının birçoğunda bu tür devinimler vardır ve bu devinimlerin kadınların söylemek isteyip de söyleyemedikleri bazı duygularının olduğunu gösterdiği, ruhsal durumlarında bu söylenemeyen duygular bedeni yaralamayla yön değiştirerek kullanıldığı ve ifadenin devinim aracılığıyla gerçekleşmesi sonucu sağaltımın sağlandığı görülmektedir. Bu görme/görülme durumu çift yönlü bir iletişim aracılığıyla kimlikel bir bütünle açığa çıkmaktadır. Sadece taziye ortamlarında yakılan ağıtlarda değil, kadın yaratımlarının birçoğunda bu durum göze çarpmaktadır.

Genel anlamda kadınlar tarafından söylenen ağıtlar, kadın dilini ve toplumsal cinsiyet rolünü yansıtan bir tür olmakla birlikte ataerkil yapının şekillendirdiği kadın algısı, ağıt metinlerinde kendini göstermektedir. Sosyal ve kültürel değişimlerin kadın üzerindeki izdüşümünün görüldüğü ağıtlar her kültür ortamında varlığını sürdürmüş, çeşitlenmiş ve annenin kimliğine yönelik verileri içinde barındırmıştır. Sözlü kültür geleneği içerisinde ortaya çıkan ve yayılan ağıtlar, icracılarının yalnızca kadınlardan oluşması bakımından diğer halk şiiri türlerinden farklı bir yerde durmaktadır. Walter Ong'a göre, kelimelerin sözlü kültürde sesle sınırlanması anlatım biçiminin yanı sıra düşünme sürecini de etkiler (Ong, 1999: 48). Hane içinden ya da dışından erkeklerin bulunduğu ortamlar, kadının serbestliğini engeller. Kadının yalnız ya da başka kadınlarla birlikte bulunduğu ortamlar, onun duygu, düşünce ve hareketlerindeki sınırlamaların esnediği alanlardır. Kamusal alanda yer almayan kadının yaşadığı sınırlı alana rağmen iletişimsel ilişkilerini sürdürebildiği diğer bir alan ise komşuluk ilişkileri kurulmuş olan bir başka kadının evidir. Komşuluk, kadına kendi yaşadığı evden farklı bir sosyal iletişim ortamı sağlar. Kadının ev içindeki görevleri ve sorumlulukları, komşularıyla geçirdiği vakit süresince kesintiye uğrar. Komşularıyla bir arada bulunan kadın; eşini, çocuğunu, kendi yaşamında önem taşıyan duygusal konuları; kurulan samimiyet ölçüsünde dile getirebilir. Bu bağlamda anne için komşusuyla kurduğu iletişim hem haber, bilgi ve duygu paylaşımını sağlayan hem de aile ve toplum yaşantısının devamlılığını kolaylaştıran etkilere sahiptir (Çek, 2011: 62-63). Komşu evde gerçekleşen taziye ortamında ritimli salınma hareketi ve ezginin kullanımı hafızaya destek sağladığı gibi sosyal bütünleşmeyi de kolaylaştırır. Taziye ortamlarında kadının kinestetik hareketleri öteki kadınları da bu salınma ile etkilediği ve grup tarafından gerçekleşen salınma ile kolektif katarsise yol açtığı gözlemlenmiştir.

Taziye ortamlarında kadının salınması ve ağıt yakması, doğaçlama yeteneğiyle birleşerek varyantlaşan bir ağıt külliyyatı oluşturmaktadır. Bunun en temel nedeni köy ve kasaba çevresinde yaşayan kadınların yüz yüze ilişkiler kurduğu ve dış dünyanın uyarılarından uzak kaldığı bir ortamda yaşamalarıdır. Kadının toplumsal cinsiyet rolü ataerkil anlayış doğrultusunda biçimlenmiştir. Sınırlı bir çevrede kamusal mekândan uzakta yaşam sürdüren kadın, ağıtlarında kendi yaşamında önem taşıyan unsurları dillendirmektedir. Erkeklerin ve kadınların toplumsal cinsiyet rolleri kadınlar tarafından yeniden üretilmekte ve aktarılmaktadır. Yazılı kültür ortamının biçimlendirdiği kadın, geleneksel yaşamdan kısmen uzaklaşmış olmakla birlikte eril söylemi devam ettirdiği görülmüştür.

Taziye ritüeli ile ilgili yapılan çalışmalarda taziye tanımı şu şekilde verilmektedir; Ta'ziye; belâ vukûunda sabretmek, tahammül etmek anlamına gelen Arapça, azâ' kelimesinden türetilmiş olup "baş sağlığı dileme" manasında kullanılır. Bir yakını vefat edene "teselli verme", başın sağ olsun demektir. Farsça'da "ta'ziyet" suretinde de kullanılır (Şemseddin Sâmî, 1987: 416; Ali Nazîma ve Faik Reşad, 2002: 20, 497) ki bizde umumiyetle bu şeklinin tercih edildiği söylenebilir. Taziye kelimesinin kolektif olmasından kaynaklı bir grup bireyin bir araya gelip geleneksel yöntemlerle kaybı son yolculuğuna uğurlama merasiminin genel adı olarak da tanımlanabilir. Tüm kültürlerde ve inançlarda olan bu kolektif oluşum ile kültürün ölüm sonrası ritüelleşen yönleri yansıtılmaktadır. Duyguya ve mekâna da aynı adın verilmesi, yaşanan acının somut/soyut yaşatılarak sürdürülmesi kalıcılığının sağlanmasında da önemli bir etken olduğunu göstermektedir. Taziye ortamları; davetkâr, etkileyici, duygulandırıcı yapısı, özellikle ağlatmak amaçlı olması ile kadınların çekim merkezi durumuna gelmektedir.

Türk edebiyatında Taziyetnâme adlı makalesinde Çakır (2006), ölüm temasının işlendiği belli başlı edebî türleri; "sagu", "ağıt" ve "mersiye" olduğunu belirterek, bununla beraber ölümle ilgili olduğu halde üzerinde pek fazla durulmayan bir türün daha varlığını hatırlatarak, onun da "taziyetnâme" olduğunu belirtmiş ve taziyenâmeler hakkında genel bilgiler vermiştir. Taziyetnâme bir ölümle ilgili bir mektup türüdür; vefat eden birinin yakınına, akrabasına başsağlığı dilemek amacıyla yazılır. Muhtevalarına bakıldığında bir çeşit mensur mersiye niteliğinde olduğu görülür (Çakır, 2006: 269-270). Ölümle ilgili âyet, hadis ve hikmetli sözlere yer verilmesi eski taziyetnâmelerin en temel özelliklerinden biridir. Mesihî de mektubunda Kur'an-ı Kerim'den âyetlere yer verir. İlahî bir emir olan ölüm karşısında elden bir şey gelmeyeceğini ifade eder (2006: 275-276). Halk psikolojisi ile ilgili bir yaklaşım sergileyen taziyetnâmelerin, sosyal organizasyonlar adına önemli nitelikleri olmuştur.

Gerçek dünya ve doğa ile içi içe yaşayışın bir sonucu olarak hemen hemen tüm halk şiiri ürünlerinin ortak bir niteliği, gerçek hayata ait somutlukların çağrışım boyutlarıyla birlikte kullanılmalarıdır. Bu düşüncenin sonucu olarak ninnilerde ve ağıtlarda kız ve erkek çocuklar sık sık doğaya ait varlıklarla anlatılırlar (Çek, 2015: 719). Robin Lakoff'un da belirttiği gibi kadının dilinde duygusal sıfatlara ait sözcükler fazlasıyla yer alır. Kadınlar duyguları ifade eden dokunaklı sıfatlar kullanır. Beğeni ve takdir belirten sıfatların çoğu femindedir. Harika, sevimli, tapılası, büyüleyici gibi abartılıdır (Lakoff, 1975: 51). Annenin bebeğin hayatına ilişkin en büyük dileği hayırlı olmasıdır. Kaderin insanın hayatını belirlediğini düşünerek çocuğun kaderinin, dolayısıyla da kendi geleceğinin de hayırlı olmasını diler. Ölen kaybı için ise büyük bir yıkım oluşabilmektedir. Çünkü annenin yaşadığı hayat içinde en büyük dayanağı çocuğudur. Bu nedenle ataerkil toplum yapısında, özellikle erkek çocuğun anneye bakacağı, refah içinde yaşamasını sağlayacağı düşünülmür. Geleneksel toplum yaşayışına uygun olarak erkekler, fiziksel ve manevi güce sahip bir nevi kahraman gibi çizilmektedirler. Kadının görmek istediği erkek tipi de budur. Bu anlayış hem ağıtta hem de ninnide var olduğu gibi kalıp sözlerle, öğüt mahiyetinde dile getirilmektedir (Çek, 2011: 64).

2. Ekofeminist Açından Kadın Bedeni

Beden folkloru (bodylore) terimi ilk kez Katharine Young tarafından Amerikan Folklor Derneği'nin (American Folklore Society) folklorlarda bir araştırma konusu olarak bedenin durumu üzerine 1989'da yapılan toplantısı için önerilmiştir. Beden folkloru bedenle ilgili çeşitli konularda yapılmış bir dizi folklor çalışmasıyla folklorun bir alt dalı

haline dönüşmüştür (Young, 2006: 250-251). Üzerine konuşulan bedensel benin (corporeal self) göze batıcılığı dinsel bedenle ilgilidir.

Beden folklorunda mitlerin kozmolojik bedeni, ayin edim/eylemlerinin dinsel bedenleri, beden tabuları, duygular, ruhsallık gibi durumlar anlık araştırılmaktadır. Ele alınan bu konuların hepsi bedensel fenomenler olarak bedensel tözler ve tözsel olmayan bedenler, akışkan beden, katı beden, beden ruhu, evcimen beden, sınırları çiğneyen beden, özel beden/kamusal beden gibi konularda diğer çalışma alanlarında devam eden araştırmalarla yalandan ilişkilidir (Young, 2006: 252-253).

Kişilikle ilgili kültürel yapılanmaları oluşturan düşünme, konuşma ve hareket etme biçimlerine beden folkloru (bodylore) denmektedir. Ayrıca beden folkloru, bu türden bedensel duruşlarla bunların simgesel anlamlarını araştıran alanın da adıdır. Beden, bedensellik (corporeality), bedenselleştirme (embodiment), ben (self), düşünce, anlık (mind) ile bunlar arasındaki ilişkiler farklı kültürlerde farklı biçimlerde kurulmaktadır. Her kültür bir beden olmanın nelğine ilişkin anlayışları düzgüleyen pratik söylemleri (discourses) kendisi oluşturur. Beden yalnızca kültürel olarak biçimlenmez; beden daha çok kültür içinde biçim alır, var olur ve gerçekleşir. Bedenin biçim almasının ve deneyimlenmesinin tanımlandığı söylemlerin ötesinde ne beden platonik bir formu vardır ne de kaba tözü. Beden söylemleriyle kurulur. Gerçek beden, bedeni insancillaştıran ya da insanlıktan çıkaran tıbbi metinselleştirmelerin (textualizations) sadece arkasında gizlenmemektedir (Ritchie 1993).

Kültürü içeren beden, kültürü bedenselleştirmektedir. Bu nedenle yeni bir söyleme giriş, beden eğitilmesini gerektirmektedir. Arınma ayinlerinde kişinin santeriaya girişi, başı yöneten bir tanrısallık, bir oricha almak üzereyken kafa derisinden rahatsız olacak biçimde kendisinin farkına varmasını sağlamaktadır (Mason 1994). Beden üzerindeki yazılı/çizili gösterimler kültürün bedenselleştirilmesini göstermektedir. Bedenle ilgili tabuların çiğnenmesi, üstü kapalı bir biçimde, uygun olan beden de sınırlarını göstermektedir. Beden yalnızca söylemlerine göre oluşmamakta, ayrıca söylemlerini de etkilemektedir. Jestler ve duruşlar (postures) dışarıdan yapılan baskıların ve beden içinde bulunduğu durumun etkisiyle hemen tavırlara ve eğilimlere göre değişir. Ayin ritimleri bedendeki duyguları yoğunlaştırabilir veya duygular bir beden ritmi olarak ortaya çıkabilir. Dışarıdan, beden algılanabilir bir nesne olarak; içeriden de deneyimlenen bir alan olarak görünmektedir. Bedenin imgesi görsel kavrayış ile devinduyumsal duyumun kesiştiği yerde oluşmaktadır.

Kadın bedeninin kültürel anlamları kültürden kültüre değişkenlik göstermektedir. Ülkemizde tabu olan kadın bedeni üzerinden erksel sistem tarafından bir anlamlandırma ve kısıtlama görülmektedir. Feodal yapı gereği kadının bedeniyle barışık yaşaması mümkün değildir. Beden sadece erkek tarafından kolektif bağlar içinde görülmesi gerektiği kadar görülebilir, yine dokunma da sadece kadınlar arasında meşru bir sevgiyi ifade etme aracı durumundadır. Hareketlerinin kısıtlanması ve belli normlar dahilinde gösterilmeye zorlanması kadını meta haline getirmektedir. Ritüellerde kadının bedeni bilinçdışı bir refleks durumuyla hareket edildiğinden kolektif içinde bu durum meşru görülmektedir.

Hareketin söylemi aynı zamanda onların ilkeli ve ilkel kültürü ne olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Çağdaş Batı yaşamı onlar açısından bireyi anlamlı referans kaynaklarından koparmış ve yabancılaştırmıştır. Bu yabancılaşma, topluluğun kaybı anlamına gelmektedir. Kendilerini bir kabile olarak gören modern ilkelciler için gerçek topluluk deneyimi, ilkel kültürlerde bulunmaktadır. Bu nedenle onlar açısından beden modifikasyonu bir topluluk yaratma ve ona katılma anlamına gelmektedir. Topluluk bu bağlamda yalnızca bir aidiyet hissi temin etmez; fakat aynı zamanda çağdaş yaşamın insanın elinden aldığı bedenleşme ritüellerine katılımı sağlar (Kaderli, 2018: 172). Beden söylemlerin ürünü olduğu kadar kaynağıdır da. Beden, görkemli olanın söylemlerinden önemsiz olanın söylemlerini ayırmak için bir ölçüt oluşturmaktadır (Stewart 1984). Dilsel eğretilmeler bedene ilişkin bilgi olarak düşünceyi belirlemektedir (Neustadt,1994). Bedenden çıkarılan bedensel söylemler de maddi kültürde bedenselliği kuşatmaktadır.

Konumuz olan kadın taziye ortamlarının feodal toplumlarda kent merkezine yerleşmiş olursa da belli bir yere toplu yerleşimi söz konusudur. Bu toplu yerleşimde taziye durumlarında akrabalık ve komşuluk ilişkileri olumlu yönde etkilenecek, ilişkilerin geleneksel yapıları korunup sürekliliğe de destek olduğunu söylemek mümkündür. Akraba ve komşuların bu dayanışma ile kayıp yakınlarının yanında yer alması, ölüm acısını da hafifleten manevi bir rahatlık sunmaktadır (2019: 130). Taziye evi veya yas evi olarak farklı adlandırmalar kullanılabilir. Bu durum taziye ve yas kavramlarının mekân boyutunda açıklaması gerekliliğini göstermekte ve bu adlandırmanın bulunduğu bağlamlarda ölüme hangi açıdan, nasıl yaklaşıldığı bu sayede belirlenebilmektedir. Örneğin Van'da genellikle taziye evi, Diyarbakır'da ise daha çok yas evi adlandırması tercih edilmektedir (Parin vd., 2012: 221).

Yas, matem, taziye ve ritüelin kültürel sistemlerde farklı anlamlara geldiği görülmüş ve bu adlandırma yerel kültür saha çalışması sonucu şu şekilde tanımlanmıştır:

Yas; herhangi bir kayıp karşısında kişinin, kaybın yokluğuna alışma süresini içeren ve kompleks durumlarda travmatik olabilecek bir süreci belirtmektedir. Çift değerli bir anlamı olan yas hem bir duyguyu hem de duygunun süreçteki niteliği ve ölümü anlamlandırma üzerinde geniş varoluşsal bilgileri içerir.

Matem; ölüm veya kaybın kültürel ve dramatik yönünü belirtmek için kullanılan ve bedensel devinimlerin sıkça kullanıldığı bir terimdir. Yas olayına göre çok daha büyük değerlerin, toplumca çekilen acının ritüel şeklinde tezahürü söz konusudur.

Taziye; genellikle ölüm sonrası sosyal organizasyon olarak bireylerin bir araya gelip kayıp yakınlarına teselli edici sözler söylemesi, yüklenme kuramı bağlamında kayıp için olumlama yapma sürecini kapsar.

Ritüel; genellikle önemli kişilerin beklenmedik bir anda kaza, çatışma gibi bir durum sonrası ve çok genç ölüm ardından düzenlenen dini merasimlerin tümünü kapsar. Türkiye'de en büyük matem ve gösteri niteliğindeki ritüel, Kerbela matemidir.

Matemin boyutu yitirilen bireyin toplum içindeki saygınlığı ölçüsünde azalır artabilmektedir. Kadınlar erkeklere göre daha duygusal oldukları için birinin içten ağlaması bile diğerlerini etkileyip ağlatabilmektedir. Matem törenlerine katılanları aynı potada eriten ve daha da ötesi bu törenin kendi koyduğu dinsel-kültürel sınırların ötesine taşabilmesine de imkân veren şey tam da bu yaralanabilirliğe yapılan vurgu olduğunu belirten Birdal (2013), taziyenin adaletle bağlantısına değinmiştir. Kendine acı çektirerek 'şehitlere' yapılan zulmü bizatihi deneyimlemek suretiyle kayıpla özdeşleşme ve bu yolla onu hayatta tutma isteği, aynı zamanda doğrudan somut bir adalet çağrısına dönüşüp dönüşmemesinden bağımsız olarak, her zaman için bir haksızlığı ya da adaletsizliği de sürekli hatırlatma işlevini barındırmaktadır. Haksızlığın ya da adaletsizliğin hatırlatılması aslında Kerbela yası sürecinde insanın şiddete ve yaralanmaya ne kadar açık olabildiğine dair ilksel bir hatırlatma işlevi de görebilmektedir. Düzenli bir biçimde dizilmiş yüzlerce adam ve hatta çocuk, Kerbela "masumları" için kürsüden mersiye ve ağıtlar okurken, çıplak göğüsleri ve sırtlarını kimi zaman elleriyle kimi zaman da zincirlerle dövmek suretiyle müthiş bir acı gösterisi sunmaktadırlar.

Freud'un odağını "ben"e sabitlediği için öngöremediği ve yasın ortaklaşabilmesini açıklayabilecek noktalardan biri de bir kayıp deneyiminin aynı zamanda bir adaletsizlik ya da haksızlığa uğrama deneyimi olabileceği ihtimalidir. Bedenin kesin güvenlik amacına ulaşma çabasında, ruh her zaman bu amacı somut duruma getirmek zorunluluğu karşısında bulur kendini; titiz bir hesabın sonunda şöyle demesi gerekir: "Güvenlik falan noktadadır; şu yönde ilerlersem ona kavuşabilirim." Elbet bu yapılırken hesapta yanılma olasılığı da yok değildir; ama belirli bir amaç ve amaca götüreceği belirli bir yönden yoksunsa, hiçbir devinim gerçekleşemez. Elimi kaldıracaksam, ruhumda önceden bu devinim için bir amacın belirlenmiş olması gerekir (Adler, 2012: 25). Ruhun seçtiği yön bireyin başına dert açabilir; ama ruh böyle bir yönü seçmişse, yanılıya düşerek onu birey için yararlı görmesindedir. Dolayısıyla, tüm psikolojik hatalar, devinim yönünün seçilmesinde içine düşülen hatalardır. Kesin güvenlik amacı bütün insanlarda ortaktır; ama bazıları bu amaca götüreceği yön konusunda hataya düşer, devinimleri kendilerini yanlış yollara sürükler (Adler, 2012:

25). Vücut pozisyonları her zaman belli anlamların damgasını taşır. Artık psikoloji tanımımızı genişletebiliriz. Psikoloji, vücudu üzerindeki dış etkiler karşısında bir insanın takındığı tutumun anlaşılmasıdır (Adler, 2012: 30-31). Topluluk bu bağlamda yalnızca bir aidiyet hissi temin etmez; fakat aynı zamanda çağdaş yaşamın insanın elinden aldığı bedenleşme ritüellerine katılımı sağlar (Kaderli, 2018: 172). Bizce en problemlili yaklaşım geleneksel kültürlerin bütünüyle homojen olarak görülmesi ve kültürel söylemlerin bütünüyle ortak ve uzlaşmış bir kararın temsilleri olarak görülmesidir. Bu açıdan, her türlü kültürel pratik herkes tarafından aynı içerik, anlam ve deneyim çerçevesinde kutsanmaktadır. Bu, tam olarak kültürün sembolik dışavurumlar üzerinden okunması eğilimidir. Görünüşte paylaşılan unsurlardan hareketle semboller deneyimlere eşitlenmekte ve kişisel subjektivitelerin çokluğu ve ayrışıklığı kolektif söylem içinde örtbas edilmektedir (Kaderli, 2018: 175). Kültürleri birbirinden ayıran unsur, sembol ya da pratik repertuvarları değildir; yerine tüm bunların bağlamsal koşullarındaki deneyimlenme ve anlamlandırılma biçimleridir. Dolayısıyla modern ilkelcilerin yaptığı şey, bir ödüncüleme, varyant ya da taklid değildir; başlı başına orijinal bir kültürel performanstır.

Acı zırhı, benliğin sürekliliğinin sağlanması için ödenmesi gereken bir bedeldir. Bedendeki kesik, bir biçimde yeniden dünyaya gelme, benliğin sınırlarını hissetme, ben'in ve beden imajının birliğini bir an yaşamaktır. Bedende bilinçli olarak açılan yara zamanın yeniden başlamasıdır. Zamanın tam bir çıkmazda donmuş gibi kaldığı bir yerde geleceğin dünyasına bir köprü atar, zamanı yeniden harekete geçirir (Kaderli, 2018: 179). Dolayısıyla ilkel ya da çağdaş, olumlu ya da olumsuz, mutlu ya da mutsuz kültür yoktur; birey ve deneyim vardır. Bilimsel pratiğin amacı ne kültürün söylemlerini onaylamak ne de kendi ürettiği söylemleri sürdürmektir. Amaç her durumda insani varoluşsal deneyime, onun dolaysız ve bütüncül bedenleşmiş doğasına katkı sağlamak ve onun öz-belirlenim failliğinin yerine konuşmaktan ziyade, bu failliğin olasılık ve imkanlarını genişletmektir (Kaderli, 2018: 181).

3. Taziye Mekânlarında Ağıt

Taziye oluşumunun ana nedenlerinden biri de ağlamak için bir araya gelen bir grup insanın bireysel acılarını paylaşabilecekleri meşru bir ortam olmasıdır. Özellikle kadınların acıları, taziye ortamlarında bireysel olmaktan çıkıp kolektif bir duruma gelmekte, inilti ve haykırışlarla birlikte ağıtlara dönüşmektedir. Ağıtı yakanların duyguya girmesi için ölenin ya da kaybın bir kıyafetini eline alması gerekmektedir. Bu durum, yok olmanın yaratıcılıkta etken olmadığı, varlığın o an hissedilmesi ve duygunun oluşabilmesi için dokunmanın gerekliliğini göstermektedir. Nesneyi ele alıp ağıt yakma daha çok ağıtçı kadınların (bu işi parayla yapanların) başvurduğu bir yoldur. Daha sonra grup tarafından da bu durum tekrar edilerek acının daha çok büyütülmesi ve ezgi ile sözün çeşitlenmesini sağlamaktadır. Kayıp/yas durumunda kişiler ağıt yakarak veya ağıt dinleyerek teskin olmakta ve durumu kabullenerek ağıt sayesinde bir tür katharsis sağlanmaktadır. Kayıp yaşayan birey, yaşadığı toplumla ve kültürle uyumu sağlayarak hayata gün geçtikçe daha rahat adapte olabilmektedir. Elbette ölüm/kayıp durumunun kabullenilmesi kolay olmamakta, kişi ölenin 3, 7, 40, 52 ve 1 yıl gibi sabitleştirilmiş anma ritüelleri zamanlarında yas geleneğini ağıtlarla süsleyerek bünyesini teskin etmekte ve yok oluşu yavaş yavaş kabul ederek hayata tutunabilmektedir (psikanalizde sistematik duyarsızlaşma olarak adlandırılmaktadır). Bu durumda sayıların ya da zamanın teskin etmede nasıl kullanıldığı önemli görülmektedir. Anma ritüellerinde, içinde bulunulan mevsim aktarımında önemli değişiklikler ve yeni yaratımlar oluşturmaktadır.

Ölüm, yas gibi kayıplarda derin üzüntü ve yeis durumu kişide enerji sıkışmasına yol açar. Ağıt yakabilen kişiler ve dinleyenler katharsis yaşamakta, yani enerji boşalımı sağlanmakta olup, kişi/kişiler gevşemektedirler. Ayrıca her yakarış ağıtı yakan kişide bir yeniden yaratma olarak görülmektedir.

Ağıt yakımının başlamasıyla birlikte taziyede bulunan tüm kadınların ağlama davranışını aniden göstermesi, kadınlardan birinin salınmasıyla tüm kadınların salınmaya başlaması ve ağıt bitiminde ağıtçının susmasıyla tüm kadınların birlikte susma davranışını sergilemesi ayna teorisine göre anlamlı davranım ve taklit yöntemlerini açıklamaktadır. Bu davranışsal benzetim yolunun felsefi derinliği için Taklit ve Ayna yöntemleri de başarılı bir çözümleme için kullanılabilir. Lacan (2013), öznenin oluşabilmesi için ötekinin varlığının şart olduğunu belirtir. Bu da çocuğun kendisini tanımlayabileceği bir ayna evresine veya ona benzeyen bir düzleme ihtiyaç duymasına neden teşkil

eder. Aynadaki öteki “benin temelini oluşturur.” Acı çekenler öteki ben’i kendi hemcinsinde görmekte ve acılanan ile birlikte aynı davranışı sergileyerek içsel bir acıyı kendi bedenine yansıtmaktadır. Bu durum kolektif acının yaşanmasına akabinde kolektif sağaltıma dönüşmektedir.

Elias Canetti, neredeyse her türlü ortaklaşmayı bir ‘kitleleşme’ biçimi olarak betimlemeye çalıştığı “Kitle ve İktidar” adlı ünlü eserinde, bir “ağıt dini” olarak tanımladığı Şiiğin İmam Hüseyin’in yasını tutmak suretiyle oluştuğunu ve Şiilerin salt bu yas sayesinde bir “kitle” haline geldiğini savunur (Canetti, 2003, aktaran; Birdal, 2013). Taziye evine gidip bir iyice içini döken hemen hemen tüm kadınların söylediği, “çok güzel ağlattı bizi, çok iyi yas ettik” sözlerinden de bilinçaltında irinleşen ve ağıt sayesinde sıkılan acı, keder sonrası katharsis etkisi oluşturduğu anlaşılır bir durumdur. Yas tutma, sadece ölüme karşı verilen bir yanıt değildir. Yas tutma, herhangi bir yitim ya da değişikliğe verdiğimiz psikolojik yanıt ve iç dünyamızla gerçeklik arasında uyum sağlayabilmek için yaptığımız uzlaşmalardır. Yitim, aile yadigarı bir küpe olabileceği gibi; bir eş bir sevgili, bir dost, bir umut, bir ülkü, bir vatan hatta eski bir kendiliğimiz de olabilir. Volkan, başarılı yas tutmanın tüm psikolojik dinamiklerini ve sonucunda kazanacağımız değişimleri anlatmaktadır.

Kayıp yaşayanların bölgemizde sosyo-demografik özelliklerinin birbirine benzer olduğu görülmüştür. Aynı kültür içinde benzer duyguların benzer davranışlara yol açtığı, benzer davranışların da benzer düşünceleri yarattığı savından hareketle, benzer düşüncünün benzer karakter ve kader algılarına yol açtığı söylenebilir. Taziye ortamlarında gözlenen durumlar sosyal öğrenme kuramı kapsamında ve özdeşim mekanizması kapsamında değerlendirilmiştir. Örneğin; taziye ortamının başlangıcında grup bağlılığı (Cohesiveness), ikinci sırada kendini anlama (self understanding), üçüncü sırada özverili olma (altruizm) ve dördüncü sırada katharsis yer almaktadır. Varoluşsal etmenler; sorumluluk, özdeki yalnızlık, ölümlülük ve yaşamı sürdürürken karşılaşılan beklenmedik olayları ve sonuçlarını kabul edebilme gibi konuları içerir. Bu etmen, yaşamın zaman zaman haksız ve adaletsiz olduğunu, sonuçta yaşamın acısından ve ölümden kaçış olmadığını kabul etme ile ilgili soruları kapsar. Taziye ortamında bu tür varoluşsal sorgulamaların da olduğu görülmektedir (Eren, 1998: 140).

Taziye ortamının faydaları: Anksiyeteyi azaltma, iletişimde bir araç işlevi, bir geçiş nesnesi işlevi, Narsistik doyum, üyeler arası kaynaşma, kendileri ve diğerleri hakkında daha doğrudan bilgilenme sağlama, ağıt yakma yoluyla hem birlikte hem de sınırlı olma duygusunu yaşama olarak belirlenmiştir. Ağıt yakabilen kişiler, kendilerini ifade edebilmelerinde güvenli, koruyucu taşıyıcı bir ‘kap’ oluşturmuştur. Kayıp karşısında ilkel savunmalar gösteren kayıp yakınlarının sağaltım ve kabullenme aşamasında çeşitli faktörler yer almaktadır. İnkâr, bastırma, karşıt tepki gösterme, ödünleme ve yüceltme gibi mekanizmaların egoyu çatışmadan kurtarmak için etkili mekanizmalar olduğu görülmüştür. Ağıt yakma aracılığıyla dinamik ve destekleyici bir grup psikoterapisi sağlandığı da söylenebilir.

3.1. Kadın Taziye Mekânlarında Katharsis

Kadınların bir araya geldiği en önemli organizasyonlardan biri de taziye buluşmalarıdır. Taziye oluşumunda belli ritüeller ve yaptırımlar sosyal normlarla birlikte devreye girer. Taziye evine gidecek kadın; makyaj yapmaz, şık giyinmez, sakız çiğnemez, yüzünde acı bir ifadeyle kadınların arasına girer, yaşı ve saygınlığı olan kadınların elini öperek kendisine ayrılan uygun yere oturur. Ortamda ağıt yakılıyorsa eşlik edip salınmak veya ağlamak davranışını göstermek ise bütün kadınların uyduğu sosyal normlardandır.

İrvin D. Yalom’un Belirttiği 11 İyileştirici Faktöre Göre Mesnevî’nin Değerlendirilmesi adlı Yüksek Lisans tezinde Özbek (2021), grup davranışlarının belirlenmesinde kolektif davranışların olduğu belirtilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde; psikolojik danışma, psikoterapi, grupla psikoterapi/psikolojik danışma kavramları üzerinde kısaca durmuştur. İrvin Yalom’un belirttiği iyileştirici faktörler (umut aşılama, evrensellik, bilgi aktarımı, özgecilik, birincil aile grubunun onarıcı yinelenişi, toplumsallaştırıcı tekniklerin geliştirilmesi, taklitçi davranış, bireylerarası öğrenme, grup bağlılığı, katharsis, varoluşsal etmenler) ve verilen/verilmesi istenen mesajlar üzerinden Yalom’un iyileştirici

faktöründe belirtilen iyileştirici maddeler taziye grubuna uyarlanarak gözlem yöntemiyle grup dinamiğine açıklamalar getirilmiştir. Metinsel karşılaştırma yapan yazarın bağlam merkezli karşılaştırması, acının merkezi konumunda olan taziye ortamına uyarlanmış ve söz konusu iyileştirme kategorilerinin terapötik etkisinin taziye ortamına uygulandığında benzer sonuçlara ulaşılabilirdiği görülmüştür.

Günümüzde, insanın psikolojik sağlığının düzeltilmesine dair pek çok bulgunun kaynağının Batı dünyasında doğduğu kabul edilmektedir. Öyle ki psikoloji biliminin resmi tarihçesi başlangıç olarak 1879'daki Wilhelm Wundt'a dayandırılır (Yeşilyaprak vd., 2011: 6). Benzer şekilde, insan psikolojik sağlığını düzeltmeyi kendisine gaye edinen psikoterapi ile ilgili ilk bilimsel çalışmalar da Sigmund Freud'a dayandırılır (Özakkaş, 2018: 4). İnsanlar, zaman zaman etiketlenme/ayıplama korkusu yüzünden kendilerini açmaya yanaşmazlar. Çünkü içinde buldukları ortamda anlaşılacaklarını, alaya alınacaklarını, dışlanacaklarını düşünürler. Birçok acılı insan benzersiz bir perişanlık içinde oldukları, bir tek kendilerinin kesinlikle ürkütücü ve kabul edilemez sorunları, düşünceleri, dürtüleri ve fantezileri olduğu yolunda huzursuz edici düşüncelerle terapiye başlar (Yalom, 2012: 23). Halk anlatılarında normal zamanda anlatılamayacak duygu, düşünce, istek ve arzular, ağıt içinde mesaj olarak yakının bir yerinde gizli ve anlaşılmayı bekleyen bir yerinde bulunmaktadır. Bu anlatıların kadınlar arasında simgesel bir iletişim dili olduğu da çeşitli analizler tarafından aktarılmaktadır. Taziye ortamlarında ölüm, dünya, kader, felek, cennet-cehennem gibi bazı kavramların açıklandığı, dolayısıyla bilgi verilerek kolektif anlam bulma sürecine destek olunduğu görülmüştür. Taziye ortamlarında toplanan bireyler, kayıp yakınlarına doğrudan ölüm ve yok olmakla ilgili bilgi verebilmekte, sınavdan geçildiği bu süreçte sabırlı olmalarını telkin edebilmektedirler.

Toplumsal öğrenmenin olumlu davranışı pekiştirme görevinin tam anlaşılmadığını belirten Bandura, taklit ile davranışın pekiştirildiği dolayısıyla olumlu davranışa sevkettiğini deneyerek etkili bir terapi olduğunu tespit etmiştir. Grup terapisinde bir sorunla boğuşan bireyin, başka bir birey tarafından da yaşadığını görmesi ve iyileşme davranışını nasıl sergilediğini gözleyerek kendine uygulaması sıkça görülen iyileştirici taklit davranıştır. Bu görüngü, genellikle temsili ya da seyirci terapisi adını alır (Yalom, 2012: 39). Taziye ortamlarında bulunan benzer acıları yaşamış kişilerin birbirlerine daha çok inandıkları ve empati kurarak acılarını paylaşarak sağaldıkları gözlenmiştir.

Onarıcı Duygusal Deneyim faktöründe grup, sunduğu yaşantılarla bireylere duygularını bastırmadan ifade etmesi ve sonuçlarını görmesi için imkân sunar. Bunu gerek elini havaya kaldırarak dua-beddua şeklinde gerekse ağıt yakarak dışavurması onarıcı duygusal deneyime örnek verilebilir. Birey, benzer sorunu olan diğer üyelerin varlığından haberdar olduğunda yalnız olmadığının (evrensellik) farkına varabilir. Bu durumda gruba ait hissetme ile gelişen bağlılık oluşabilmektedir. Üyenin olumlu ve olumsuz duygularını dışa vurarak (katharsis) ruhsal rahatlama yaşamasına zemin hazırlanabilir veya sorumluluk alma, ölümü kabullenme (varoluşsal etmenler) vb. algılarında işlevselliğe ulaşması üzerinde çalışılabilir. Ait olduğu grubun kimliksel özelliğiyle hareket edebilen kişilerin biraradılığı başlı başına grup aidiyet bilincinin ve dolayısıyla acının hafiflemesinde etken olduğu görülmüştür. Bunlardan birinin, birkaçının veya tamamının varlığı üyenin gruba bağlılığını da olumlu anlamda etkileyecektir.

Arınma, temizlenme (Yalom, 2012: 123) anlamlarına gelen katharsis, öz olarak içte tutulan olumlu veya olumsuz duyguların dışavurumudur (...), duyguların saklanmaksızın ifade edilmesi tedavi etmede önemli görülmektedir. Aksi takdirde grup, sadece bir araya gelen sıradan bir alışkanlığa dönüşür (Yalom, 2012: 125). Yalom'un da belirttiği gibi duygunun güçlü dışavurumu bağlılık gelişimini arttırmaktadır; bir başkasına karşı güçlü duyguları açığa vuran ve bu duyguları dürüstçe işleyen üyeler, karşılıklı yakın ilişkileri geliştireceklerdir (2012: 124).

Kollektif Bilinç/Kollektif Temsiller: Wundt İle Durkheim adlı makalesinde Arkonaç (2010), Wundt ve Durkheim teorilerine göre Kollektif bilincin psikik-sosyal açıklamalarını tartışmış ve ortak/ayrık yönleri üzerinden teorilerini yeniden yorumlamıştır. Wundt için bireyin bilincinde o sırada olup bitenler ile kolektif bilinçle aynı değildir. Bu ikisi arasındaki ayrımın netleşmesi gerektiğini belirterek, kolektif bilincin farkındalığın dışında geliştiğini öne sürmüştür. Bireysel bilinç ile kolektif bilincin çok keskin ayrım noktalarının olduğu öne sürülerek, kolektif bilincin kültür içindeki

bilinç olduğunu ve diğerlerini aynılaştırdığını savunmuştur. Wundt'a göre kolektif fenomenlerin üretimini sağlayan etkileşimsel sosyal bir süreç olan dildir. Dolayısıyla dil, kültürün/kolektif fenomenlerin inceleme nesnesi olmalıdır. Bu noktada Wundt, Freud'un dil ile bilinçdışına girişi sağlayan bir araç olarak bakışından ve de Durkheim'ın dine kolektif temsil/sosyal olgu olarak bakışından farklı bir açıya oturtmaktadır. Bu sosyal olguların en önemli göstergesi bizim bir parçamız olmayıp bize dışsal oluşlarıdır. Bir diğer göstergesi ise kişinin iradesinden bağımsız olarak her bireye dayattığı zorlayıcı güçtür. Dışsal olan sosyal baskı, insanları belli bir tarzda davranmaya zorlar.

Sosyal olgular bizim dışımızdadır ve ancak başka sosyal olgularla karşılaştırılarak açıklanabilir. Bireye ait olan bu içsel yani psikolojik ve kişisel olan bu duygular, sadece bu düzlemde ele alınamaz ya da sosyal olgular/kolektif temsiller bu psikolojik düzlemde tek başına açıklanamazdı. Bu sebeple insan bilinci esas olarak sosyal bir bilinçtir, önce tekil bireyin zihninde üretilen sonra diğerleriyle paylaşılan bir sosyal kendilik değildir, iki etkileşimin bir arada incelenmesiyle bazı kanaatlere ulaşılır. Tajfel ve Turner tarafından geliştirilen Sosyal Kimlik Kuramı'na göre insanlar kendilerini birçok temelde sınıflandırabilmektedirler. Benzerlikler temelinde oluşturulan Sosyal Kimlik Kuramı'na göre bireysel kimliğin yerini grup kimliği alabilmekte; kişisel norm, grup normları ile yer değiştirebilmektedir (Bartal, 2000). Kurama göre olumlu bir sosyal kimlik geliştirme ihtiyacı içinde olan birey, kendi iç grubuna olumlu, dış grubuna ise olumsuz özellikler yükleme eğilimi göstermektedir (Reicher, Sears, Haslam, 2010). Sosyal Kimlik Kuramı ile olumlu bir benlik yapısı oluşur ve ötekenden ayrımı ortaya koyar. Sosyal kimlik kuramını müzik gruplarına uyarlayarak aynı değerlerin paylaşıldığı gruplarda ortak müzik zevkinin olduğunu tespit etmiştir. Rentfrow, McDonald ve Oldmeadow'a (2009) göre insanlar, müzikle kendilerini çeşitli şekillerde dışa vurmaktadırlar. Ağıtların sosyal psikoloji kapsamında açık ve gizli işlevlerini ortaya koymak için Van ilinde ağıt yakan kadınlarla görüşmeler neticesinde, sosyal kimliğin ortaya çıktığını belirten Çakmak, toplumsal kimlik ve bireysel kimliğin çatışmasından doğan bu ağıtların, kadının bireysel mental durumunu yansıttığını saptamıştır.

Müziğin kişisel kimliği olduğu kadar grup kimliği ve aidiyeti açısından da önemini ifade eden birçok çalışma vardır. Brown'a göre müzik, grup olma fikrini güçlendirerek bütünleştirici davranışları desteklemekte ve grup dışındakilere yönelik potansiyel negatif tutumların ortaya çıkmasına neden olmakta, grup kimliğini, kolektif düşünmeyi ve grup senkronizasyonunu desteklemektedir (Cross, 2001). Dolayısıyla da söz konusu grup merkezli yanlılıkların, müzik zevki üzerinden oluşturularak, bireyin iç grubundan ya da dış grubundan insanların ahlaki ihlallerine ilişkin yargıları üzerinde nasıl etkili olacağı sorusuna yanıt aranmaktadır (Kavadar, 2021: 38-39).

Sartre, duygulanımların kişinin bilinçli yaşantısının, edimlerinin uzantısı olduğunu öne sürer. Bu açıdan bakılınca duygulanım, kişinin yaptığı bir büyüdür, kendini aşan dünyaya etki edemediği için, kendini değiştirerek, dünyanın farkına varışını değiştirmek, böylece dünyayı değiştirme büyü. Kişi dünyaya karşı varoluşunda ortaya çıkan belirsizliğe, karmaşaya karşı tavır almak yerine, etkilenme yoluyla dünyayı bir tek nesne, şey düzeyine indirir (May, 2010: 32). Kadınların taziye ortamlarındaki duygulanımları, yaratıcı sembolik dizge yaratmada etkindir.

Katharsis/Arınma: Duygusal boşalım olarak tanımlanan katarsis teriminin psikanalizde çok daha derin anlamları olduğu görülmüştür. Aristoteles, tragedya oyunlarının seyirci üzerindeki rahatlama etkisinden yola çıkarak bu terimi kullanmış, Freud ise psikanalizde danışanın sıkıntılarının müsebbibi olarak psikanalizciyi yani danışmanı göstererek sıkıntılarını onun üzerine yansıtıp rahatlama şeklinde bir arınma ve baca temizleme yani kathartik işlevi olarak gördüğünü savunmuştur. Ağıtlarda kayıpla başetme yollarından biri olarak görülen acıyı kolektif olarak paylaşma, sorumluluğu taziye ortamında acıyı bölüşmek kaydıyla ve birlikte hareket etmeden kaynaklı oluşan güven duygusunun, her iki anlamda da meditasyon etkisi olarak görülebileceği kanaatindeyiz.

Eylemlerimiz, tarafımızdan itiraf edilen nedenlerin gerisinde, hiç kuşkusuz varlığını itirafa yaşanamayacağımız gizli birtakım nedenlerin de arkasında bulunur, ama onların da gerisinde bizim bile farketmediğimiz daha gizli nedenler saklı yatar. Günlük yaşamdaki eylemlerimizin çoğunluğu, dikkatimizden kaçan gizli nedenlerin ürününden başka bir şey değildir (Le Bon, 1966: 14).

Bu bildiride bir kavram olarak “grup” ele alınmış. Grubun yapısı incelenmiş, grup üyelerinin psikolojisi üzerinde durulmuştur. Gruplar arası ilişkilerin nasıl olduğu ve ilişkilerin olumlu olması için gereken hususlar açıklanmıştır. İnsanlar yaşadıkları toplumda belli gruplar içinde bulunmaktadır. Grup içerisindeki kişiler, diğer üyeler ile ortak bir anlaşma sonucu belirlenen ve üyeleri arası ortak davranışı, tutumlar arası birliği sağlayan birtakım normlara bağlı kalırlar. Grup üyeleri grup içerisinde kendilerini algılayıp birbirlerine benzer davranışlar gösterirler. Ayrıca kendilerini diğer gruplardan farklı algılamak ve değerlendirmeyi de ona göre yaparlar. Taziye ortamında grup acısı ve bilinciyle hareket eden kadınlar gözlemlenerek sergiledikleri davranış ve söyledikleri ifadeler analiz edilerek kadın duygularının tutumlara yansımaları analiz edilmiştir.

Kadının duygu, düşünce ve istemleri, bireysel ve grupla ifade etme şekilleri farklılaşmaktadır. Kadın kolektif olarak içinde bulunduğu grubun niteliklerine uygun şekilde duygu ve düşüncelerini sosyal normların belirlenimleri üzerine kurmaktadır. Taziye için bir araya gelen kadınların belli düşünüş ve eyleyışte bulunarak birbirlerini taklit ettikleri ve grup normuna uyarak katarsis sağlandığı gözlemlenmiştir. Bu bedensel ve söylemsel ifadelerin ağıt yakılırken ifade edilmesi grup dinamizminin kültürel işaretleri olarak görülmektedir. Ağıtlarda dile gelen sözlerin grup tarafından onaylanması bedensel devinimle onanmakta ve kültürel, sembolik yapının devamını sağlamaktadır. Aşağıda taziye ortamında kaydedilen ağıt örnekleri gözlem/görüşme tekniğiyle kaydedilmiş ve notaya alınarak analiz edilmiştir. İzleyici ve yakıncının duygudurumu birlikte ele alınarak kültürel ve müzikal yapı analizi yapılmıştır.

ÇIĞ FELAKETİ ÜZERİNE AĞIT

Kaynak Kişi: Mukaddes Altın
Derleyen ve Notaya Alan: Songül Çakmak

Derleme Yeri: Van/Bahçesaray
Derleme Tarihi: 08/02/2021

De da ye re bene we ze we ra na Wa rē di ke tım çıkas sa re.

We ze ba la xwe di i rne berf u ran to fan tew di ba re. Deqi ri ni keti ye

na'va de u ba van e Den ge da yi ka çu ye er şe Bi ez ma na ke ti ye

çıl u ça ya ne de bi ra xwē de Xı rab bı ke Da yık bu ye mi na

gır u ha re.

Ağıt uşşak makamı seyrine sahip serbest ölçülü bir biçimde seslendirilmiştir. Makamın genel özellikleri ağıt içinde sıkça ritmik tekrarlı bölümlerde devamlı neva güçlü perdesini tutması veya güçlüde asma kalış yapması ile oluşturulmuştur. Motif yapısı içinde giriş bölümünden itibaren temanın kesin hatları ve motif oluşumu destekleri ağıt özelliklerindeki ana hattın tekrarlanması ve ritmik olarak gelişimi ile belirlenmiştir. Ağıtın yürüyüş ve gelişim özellikleri genel olarak inici seyirdedir. Neva güçlü perdesi etrafında geliştirilen melodi, tekrarlama ve inici seyir yoluyla düğâh karar perdesinde sonlandırılarak seslendirilmiştir.

Katılımcı Bilgileri

Kaynak kişinin adı-soyadı: Mukaddes Altın

Kaynak kişinin doğum yeri: Bitlis/Hizan

Kaynak kişinin doğum tarihi veya yaşı: 55

Kaynak kişinin ağıtı kimden öğrendiği: Gelenekten-Profesyonel Dengbej

Kaynak kişinin eğitim durumu: Yok

Kaynak kişinin ikamet ettiği yer: Van-Merkez

Kaynak kişinin işi: Ev hanımı-Dengbej

Görüşme tarihi: 08.02.2020

Görüşme yeri: Kişisel ev

Görüşmeyi yapan kişinin adı-soyadı: Songül Çakmak

Karesata Berfê

De dayê rebenê wezê wêrana Wanê diketim çiqas sar e

Wezê bala xwe didimê berf û baran tofan tev dibare

De qîrînî ketiye nava dê û bavan e

De dengê dayika çûye erşê

Bi ezmana ketiye çil û çiyane

De bira xwedê xirab bike

Dayîk bûye mîna gurê har e

Ez neminim ez neminim ez neminim derd û kula ra

Her roj bala xwe didimê dayîk rûniştine

Terş û newalê sere xwe diqetîne

Gelî birano here Wanê

Canê delal di bine berfê da bênefes mane

Ez neminim eskerê dest hine ra

Ez neminim bavê zarokan ra

Ez neminim birînê dilê dayîkan ra

De wezê ketime wêrana çiyayê Wanê

Mîrat be çiqas çiyakî sar e

Her roj bala xwe didinê

Berf û baran zilim û tofan tev dibare

Türkçe Çeviri (Çığ Felaketi üzerine)

Garip anam yıkık (viran) Van'a gittim ne soğuktur
Yönümü kar ve yağmura veriyorum, tufan yağıyor gibi
Yas düşmüş anne ve babaların evine ağlıyorlar
Haykırmaktan annenin sesi arşa yükseldi
Gökyüzüne, dağlara, taşlara düştü (ulaştı)
Allah her şeyi bozup talan etsin
Anneler kuduran kurt gibi olmuş

Ben olmayaydım bu dert ve yaraların içinde
Her sabah bakıyorum anneler oturuyor
Başındaki örtüyü uçurumda parçalıyorlar
Kardeşim Van'a git
Karın altında nefessiz kalan canlarımızı getir

Askerlerin kınalı ellerine kurban olayım
Ben öleydim çocukların babasına
Ben öleydim annelerin yaralı yüreklerine
Van'ın dağlarına çöllerine düşmüştüm

Aman Allahım ne kadar soğuk bir dağdır
Her sabah bakıyorum da
Kar, yağmur tufan gibi yağıyor

Psikoterapi yöntemiyle söylem analizi: Havanın çok soğuk olduğu Van ili Müküs/Bahçesaray ilçesinde yaşanan çığ felaketi üzerine yitirilen insanlar üzerine ağıt yakılmıştır. Hayatı felç edip yaşamı katlanılmaz kılan bu havalarmın, kendilerine bir ceza olarak verildiği, üstelik çığ düşmesi sonucu hayatını kaybeden birçok insanın da olması dolayısıyla felaket olarak görülen bu durum, Allah'ın kendilerine gönderilen bir gazabı olarak görmektedirler. Ağlamaktan annelerin sesinin arşa yükselmesi, kutsalla bağlantı kurmak ve acılarını ağlayarak dile getirip pazarlık yapmak içindir. Evlerine şivan (yas) düşmüş annelerin kudurmuş gibi haykırmaları ve baş örtülerini parçalamaları yine kutsalı bu durumda ikna etmek ve kendilerine acındırmak içindir. Allah tarafından gönderilen Tofan (Tufan) çok büyük kayıplar yaşamalarına sebep olmuş ve ben "kurban olaydım, ben öleydim" gibi kendine yöneltilen ilençlerde yine bir pazarlık aşaması görülmektedir.

Kayıpların askerler tarafından kar altından çıkarılması, onların gözünde kutsal bir görünüm kazanarak ellerinin artık mübarek olduğu ve ellerine de kurban olunacağı söylenmiştir. Kar altında nefessiz kalan canların hastaneye

kaldırılmasıyla birlikte yaşam ve ölüm arasında kalan yakınları bir an önce hastaneye gidip bu eşikte kalan ruhsal durumlarını düzeltmek istemektedirler. Evin gençlerini hastaneye gönderip, çığ altında kalan canlarının hayatta olup olmadığını yine kendilerini kurban etmek yani yerine geçmek suretiyle talep etmektedirler. Askerlere yöneltilen duygunun yansıtılmalı özdeşim kurularak sağlandığı görülmüştür.

Gülşen Erdemir (50 yaş); 1 Temmuz 2021 tarihinde Erzurum'daki hasta abisini ziyarete gidip Kars'a geri döndüğünde yolda kaza yapan iki çocuk annesi akrabasına ağıt yaktığını belirtmiştir. Taziye ortamına denk geldiğimiz için bir süre ortam gözlemledikten sonra taziye ortamında ağıt yakan Gülşen Erdemir ile görüşme sağlanmıştır. Her yerde ağıt yakmadığını, akrabalarından genç ve ani ölenlere içi yandığı için, içinden gelerek ağıt yaktığını belirtmiştir. Bağlamında ve taziyenin daha ilk günlerinde kaydettiğimiz görüntü ve ağıt yakımı doğaçlama olarak resitatif bir biçimde bol ağlamaklı kaydedilmiştir. Taklit ve ayna teorisinin en iyi örneği olan bu yas/taziye ritüeli kaydedilerek bedensel devinimlerin açıklamalara uygun yansıtıldığı görülmüştür.

Latife Erdemir (63 yaş), 3 kardeşini kanserden ardarda kaybedince ağıt yakmaya başlamış ve o gün bugün sürekli kayıpları ve yakın akrabalarının kayıpları için ağıt yaktığını belirtmiştir. Ağıt yakmayı kimseden öğrenmediğini, acının yoğun olduğu dönemlerde kendi kendine ağlarken ağzından döküldüğünü belirtmiştir. Kars merkezde yer alan Terekemelerde daha profesyonel ağıtlar yakıldığı bilgisi verilmiş fakat taziye ortamına denk gelinemediğinden ağıt yakımı kaydedilememiştir.

AĞIT HALAY

Kaynak Kişi: Anonim
Derleyen ve Notaya Alan: Songül Çakmak

Derleme Yeri: Sanlıurfa
Derleme Tarihi: 06/03/2021

Vokal 1
Mi ro... tê ji Du ho... kâ ha ye be go tê ji Du ho... kâ Mi ro... tê ji Du

Vokal 2

V 1
ho... kâ ha ye be go tê ji Du ho... kâ

V 2
Mi ro şîr gi re... da ha ye ber da ser... ho... kâ

V 1

V 2
La şê... mi... rê Xer... za ha ye ma ye li ber... tey ro... kâ

(Vokal-1)
Miro tê ji Duhokê hay bego tê ji Duhokê
Miro tê ji Duhokê hay bego tê ji Duhokê
Miro şîr girêda berda ser .....
Laşê mirê Xerza maye li ber teyrokê

(Vokal-2)
Miro şîr girêda berda ser .....
Laşê mirê Xerza maye li ber teyrokê
Miro tê ji Zapê wo bego tê ji Zapê wo
Miro tê ji Zapê wo bego tê ji Zapê wo
Miro şîr girêda berda ser newqê wo
Laşê mirê Xerza maye li ber berfê wo

Buselik makamında ve nim sofyan (2/4) usulünde halay formatında yakım yapılmıştır. Çift vokal olarak ağıt seslendirilmiştir fakat tek sesli yapıdadır. Ses aralığı çok dar olan bir ezgisel yapısı vardır. Halay olmasına rağmen ağır bir ritimde okunmuştur.

Miro Duhokê

Mîro tê ji Duhokê hay bego tê ji Duhokê

Mîro tê ji Duhokê hay bego tê ji Duhokê

Mîro şûr girêda berda ser

Laşê mîrê Xerza maye li ber teyrokê

Mîro şûr girêda berda ser ...

Laşê mîrê Xerza maye li ber teyrokê

Mîro tê ji Zapê wo bego tê ji Zapê wo

Mîro tê ji Zapê wo bego tê ji Zapê wo

Mîro şûr girêda berda ser newqê wo

Laşê mîrê Xerza maye li ber berfê wo

Mîro şûr girêda berda ser newqê wo

Laşê mîrê Xerza maye li ber berfê wo

Türkçe Çeviri (Duhok Ağası- Ağıt Halay)

Mir Duhoktan geliyor hey Bey Duhok'tan geliyor

Mir Duhoktan geliyor hey bey Duhok'tan geliyor

Mir kılıç kuşandı ...

Xerza Mirinin bedeni dolunun altında kalmış

Mir kılıç kuşandı...

Xerza Mirinin bedeni dolunun altında kalmış

Mir Zap'tan geliyor, Bey Zap'tan gelir

Mir Zap'tan geliyor, Bey Zap'tan gelir

Mir kılıç kuşandı, beline doğru sarkıttı

Xerza Mirinin bedeni kar altında kalmış

Mir kılıç kuşandı, beline doğru sarkıttı

Xerza Mirinin bedeni kar altında kalmış

Psikoterapi yöntemiyle söylem analizi: Ağıt halay olarak seslendirilen bu ağıtta; acı bir duygunun halay çekilerek, bedensel devinimle yansıtıldığı görülmektedir. Irak bölgesinin bir şehri olan Duhak'ta kar altında ölen bir önemli şahsiyetten söz ediliyor. Fiziksel özellikleri ve yiğitliği gözler önüne serecek bir betimlemeyle ölümünün bir kahramana yakışmayacak şekilde olmasına sitem edilerek ve bu durum bedensel hareketlere de yansıtılarak isyan dile getirilmiştir. Önemli şahsiyetin kendi kültürlerindeki önemli bir değer olduğu, kılıç kuşanması ve beline doğru

sarkıtması ile önemli nitelikleri önemsenerek ve yüceltilerek aktarılmıştır. Bu varlığın bölge kültüründeki önemi her satırda halay çekerek kadınların karşılıklı sözleri tekrarlayarak vurgulaması, ölümünün aciz bir şekilde gerçekleşmesine dayanamadıklarını göstermektedir. Kahramanın Zap'tan gelmesi son görüldüğü an olarak hafızalarda yer etmiş ve kahraman ölümüyle değil o görkemli gelişiyile hatırlanarak ağıt son bulmuştur. Irak bölgesine akan bu su, bölge kültüründe akan ve durmayan bir yaşam kültüne de yol açmış olabilir. Ölümün son olmadığı, başka bir yerde devam edeceği ve kahramanın sonsuza kadar yaşayacağı düşüncesiyle söylenmiş olabilir. Bu söylemde hem ölümü, yok olmayı inkâr etme hem de çocuksu bir fantezi kurularak mutlak yokluğu reddetme söz konusudur.

AFRIN KADINLARI
(Kolektif Ağıt)

Kaynak Kişi: Şerife Altun
Derleyen ve Notaya Alan: Songül Çakmak

Derleme Yeri: Şanlıurfa
Derleme Tarihi: 10/02/2020

Min go ez e di nim ez ew da lm ez xwe bi şew ti nim

lo lo mingo zilim çi gi ra ne Ma la xwnga min li gi re zehf pe

ri şa ne migo ma la kekemin dihev duman mi go ko were tuyi teni fetali

Ke ko ke çi ka te he çü çi ke na ze we ci ye he çü çi ka na ze we ci ye

ye

Ağıt, 4 zamanlı 4/4'lük sofyen usulünde ve hicaz hümayun makamındadır. Genel yürüyüş ve ezgi dinamikleri paralel bir şekilde sekvanslı ve inisi bir yapıda seslendirilmiştir. Makam özelliklerine göre giriş kısmından itibaren ezgi motif şekillenmesi hüseyini güçlü perdesinden sekileme yoluyla inerek ikinci motif yapısında 4 ölçülü bir düğâh karar perdesine inmesi ile oluşturulmuştur.

-Ev bûyere li dora Zaxo de qewimiye. Di wê bûyerê de kesekî bi navê Îsmâil bi awayeke wehşî tê qetilkirin. Xwişka wî Fatê li ser birayê xwe dilorîne vê zêmarê...

-Bu Zaxo dolaylarında yaşanan bir olay üzerine yakılan bir ağıttır. Bu olayda İsmail adında biri öldürülüyor. Fate bacısı onun üzerine bu ağıtı yakıyor.

Xwişka wî Fatê li ser birayê xwe dilorîne

Min go ez ê dînim, ez evdal im, ez xwe bişewitînim

Lolo min go zilim çi giranee

Mala xwnga min li gir e zehf perîşane

Mi go mala kekê min dihevdu man

Mi go kako were tuyî tenî fetalî

Keko keçika te hê çûçike nezewciye

Min go ez qurbana Îsmalê birayê xwe bim

Ew perîşan kirine li girê Zaxo tu kirine

Mamik bira wî nabîne

Mi go Fata xwengê çima nayî

Em ê biçin cem mamik birayê xwe

Rica bikin biçin lê bigerin

Lolo fato ez ê ji niha de heta sibeyê ketime rêya Zaxo

Li çoltera Zaxo li şopa kekê xwe geriyam

Xelkê gotin xwengê tu yê here tu nabîni kîja newal de

Min go belkî qelbê kekê min êşaye

Îçlikê kekê minî di xwîna sor de maye

Min got were rûne birîna xwe bikewîne

Serê min bi qurbano keko kekê min kuştine

Maye di gola xwîne de...

Min ne şîve ne taştê yooo

Şala serê xwe bişewitînim mamik bira ax bira biraaa

Türkçe Çeviri (Afrin Kadınları-Kolektif Ağıt)

Ben deliyim ben Abdalım, ben kendimi yakayım

Ben dedim zulüm ne ağırdır

Ablamın evi kalabalıktır ve çok perişandır

Abimin evine şivan düşmüş kargaşa var

Dedim abi gel sen daha çok gençsin, filinta gibisin

Abimim kızı henüz çok küçük, henüz bekârdır

Ben dedim abim İsmaille kurban olayım

Mamik abim onu bulamıyor

Biz gidelim Mamik abimize
Rica edelim, gidip aryalım
Fatma bacım sabaha kadar Zaxo dağında yürüdüm

Zaxo dağında abimin izini aradım
Bana diyorlar git evinde kal
Abini bu çöllerde bulamazsın

Dedim belki abimin kalbi durmuştur
Abimin kalbi durmuş, gömleği kanlar içinde

Ben dedim, gel otur yaramızı saralım
Başım kurban olsun abime, abimi öldürmüşler
Gölde kan içinde kalmış

Ne kahvaltımız kaldı ne akşam yemeğimiz
Artık yaşam benim neyime abim gitti!
Kafamdaki yazmayı yakayım, ah abim ah abiiiiim!

Psikoterapi yöntemiyle söylem analizi: Kadının isyanı ve yerine geçme mekanizmasının işlediği bir ağıt türüdür. Hikâyeden anlaşılacağı gibi olay bir çatışma sonrası abisinin öldürülmesiyle son bulmakta ve kadın olayı duyar duymaz olay mekânına gitmekte fakat abisini bulamamaktadır. Afrin kadınları tarafından söylenen anonim bir ağıttır. İsmail geride küçük bir kız çocuğu bıraktığı için genç yaşta öldüğu anlaşılmaktadır. Genç yaşta ölümler için kabullenmenin zor olduğu ve buna neden olanlara ilençlerde bulunulduğu bilinmektedir. Çatışmanın olacağını önceden bilen abla, kardeşine gitme demesine rağmen gittiğini belirtmiş fakat engel olamadığı için suçluluk psikolojisine girdiği düşünölmektedir. Çatışmada ölen başka birilerinin olduğu ve birlikte şivan (yas) ettikleri “gel birlikte yaramızı saralım” sözünden anlaşılmalıdır. “Ne kahvaltımız kaldı ne de akşam yemeğimiz” derken de yas sürecine girdikleri söylenebilir. Bedensel devininin saç-baş yolarak ve dizlere vurarak ifade edildiği gözlemlenmiştir. Psikanalitik savunma mekanizmalarından; özdeşleşme, yansıtma, yüceltme, İnkâr gibi mekanizmaların kullanıldığı görölmektedir. Kadın söylemlerinin duygusal yoğunluğu, saldırganlık güdüsünün baskılanması sonucu yön değiştirerek telafî etme ve yüceltme gibi savunma mekanizmaları aracılığıyla sosyal kabul görme başta olmak üzere işlevsel yönleri olan sanatsal yaratımlara dönüşebilmektedir. Melodik yapının ağıtta söylenen isyan vurgusuna karşılık, sakin ve kabullenilmiş bir yapıda olduğu lirik bir aktarım söz konusudur.

4. Sonuç

Psikoterapi Olarak Taziye: Grup Dinamiği ve Katharsis adlı bu bildirimizde; kadın aktarımlarının meşru bir aracı olan ağıt yakmanın taziye mekânlarında derin bir psikolojik rahatlama ve farklı sorgulamaların da eşlik ettiği derin bir varoluşsal yalnızlığı da beraberinde getirdiği görölmüştür. Bedenin hareketlerinde bu derin yalnızlığın görölmemesinin

istendiği ve bu salınım ve yaralamalarla grup dinamiğinin birlikte harekete zorlandığını söylemek mümkündür. Psikoterapinin temel savını refleksif ve bilinçdışı gerçekleştiren bu tür grup birlikteliğinde salınmanın ruhsal huzuru ve dengeyi sağladığı, akabinde katharsise yol açtığı görülmüş, ritüel sonrası çıkarılan anlamsız tatmin seslerinden anlaşılmiş ve halk arasında “çok şükür” deyiminde kabullenmenin olduğu gözlemlenmiştir. Kadınların salınmaları vecd haline gelebilecek büyük hareketleri doğurduğunda, diğer kadınların eylemlerinin kendine zarar vermesini önlemek için hareketi kısıtlayıcı temasta buldukları gözlemlenmiş, hareketin tamamlanmasını bekleyerek boşalmanın sağlanmasına destek oldukları, kolektif bilinç ile harekete itildikleri tespit edilmiştir. Hareketin serbestçe dışavurumunda yaşanan sıkıntı ve acının dışavurumu sembolik olarak ifade edilmektedir. Konuşulamayan, toplumsal baskı ve feodal yapının kısıtlanmışlığı dolayısıyla ifade edilemeyen söz ve eylemlerin taziye ortamında ağıt yakılarak rahat ifade edildiği ve kızkardeşlik duygusunu pekiştirdiği, orada söylenemeyen ama hareketle ifade edilen mesajların gizil anlamların grup içinde anlamlandırılması ve sembolik hareketin çözülmesiyle anlaşılabilceği gözlemlenmiştir. Erksel gücün taziye ortamlarında yerine geçme mekanizmasıyla olduğu, kadınların erksileşmek kaydıyla grup ortamında söz sahibi olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Erksileşen kadının grup ortamında saygınlığının arttığı ve vecd durumundaki kadınların eylemlerini yönettiği, bu devinimlerin kimlik ve aidiyet duygusunun pekişmesini sağladığı, sosyal organizasyonların devamına katkı sağladığı gibi bilinçdışı bedensel devinimle kolektif katharsise yol açtığı görülmüştür.

Kaynakça

- Adler, A. (2012). *Yaşamın Anlam ve Amacı*, çev. Kamuran Şipal, İstanbul: Say Yayınları.
- Arkonaç, S. (1993), *Grup İlişkileri*, Alfa Basın yay. İstanbul.
- Arkonaç, S. (2010). *Kollektif Bilinç/Kollektif Temsiller: Wundt İle Durkheim*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Sosyal Psikoloji Anabilim Dalı, İstanbul. Durkheim ve Wundt, Sosyoloji ve Psikoloji, Fransa – Almanya İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, 3.Dizi 21.Sayı, 2010/2 S/103-114
- Bâzîdî, M. M. (2019). *Kürtlerin Gelenek ve Görenekleri*, çev. Murad Celalî, İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Bon, L. G. (1997), *Kitleler Psikolojisi*, çev. Hasan İlhan, İstanbul: Hayat Yayınları.
- Bilir, O. (2012). *Bir Güç Alanları Sistemi Olarak Müzik Toplum İlişkisi*, Doğu-Batı Düşünce Dergisi 62, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Canetti, E. (2006). *Kitle ve İktidar*, çev. Gülşat Aygen, Ayrıntı Yayınları.
- Çakır, Ö. (2006). *Türk Edebiyatında “Taziyetnâme”*, TÜBAR-XIX-/2006-Bahar.
- Çek, S. (2011). *Ninnilere Bağlam Merkezli Bir Yaklaşım*, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/4 Fall 2011, p.61-75.
- Çek, S. (2015). *Türk Halk Ninnilerinde Kadın Diline Ait Metaforlar Üzerine Bir Değerlendirme*, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/2 2015 s. 717-732.
- Douglas, M. (1996) *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*, London-New York: Routledge.
- Eren, N. (1998). *Psikotik ve Borderline Hasta Gruplarında Sanatla Psikoterapi Sürecinin İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Hemşirelik Anabilim Dalı, İstanbul.
- Freud, S. (1975), *Kitle Psikolojisi*, (çev. Kamuran Şipal), İstanbul: Bozak yayınları.
- Jacobi, J. (2002). *C.G. Jung Psikolojisi*, çev. M. Arap, İstanbul: İlhan Yayınevi.
- Kavadar, N. S. (2021). *Ahlaki Temeller, Ahlaki Kayıtsızlık ve Bilişsel Kapalılık İhtiyacı Arasındaki İlişkiye Grup Aidiyetinin Etkisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.

Kaderli, Z. (2018). *Kültürel Söylemlerin Biçimlendirme Yerlemi Olarak Beden ve Çağdaş Beden Modifikasyonlarının Fenomenolojik Boyutları*, folklor/edebiyat, cilt:24, sayı:94, 2018/2

Le Breton, D. (2011). *Ten ve iz*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Sel.

Maraş, A. (2014). *Komplike Yas: Derleme ve Vaka Çalışması*, AYNA Klinik Psikoloji Dergisi, 2014, 1(1), 41-59.

May, R. (2010). *Yaratma Cesareti*, çev. Alper Oysal, İstanbul: Metis Yayınları.

Mollaibrahimoğlu, C. C. (2018). *Ölünün Ardından Ağlamaya Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi*, tasavvur tekirdag ilahiyat dergisi, c. 4, s.2: 540-562.

Ong, W. J. (2014). *Sözlü ve Yazılı Kültür-Sözün Teknolojileşmesi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Özbay, F. (1977). *Davranış ve Tutumları Etkileyen Bireysel ve Çevresel Faktörler*, ODTÜ Yay. Ankara.

Özbek, Ö. (2021). *İrvin D. Yalom'un Belirttiği 11 İyileştirici Faktöre Göre Mesnevi'nin Değerlendirilmesi*, Selçuk Üniversitesi, Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Özyeşil, Z. (2011). *Üniversite Öğrencilerinin Öz-Anlayış Düzeylerinin Bilinçli Farkındalık Kişilik Özellikleri ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Psikolojik Danışma ve Rehberlik Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya.

Rank, O. (2017). *Doğum Travması*, çev. Sabir Yücesoy, İstanbul: Metis Yayınları.

Sümbül, Y. Demir G. Cevriye (2019). *Başkası'nın Ölümü ve Tragedyanın Kathartik Boyutu: Levinasçı Bir Okuma*, FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi) FLSF (Journal of Philosophy and Social Sciences) 2019 Güz, sayı: 28, ss. 17-33

Yalom, I. (2008). *Güneşe Bakmak, Ölümle Yüzleşmek*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Young, K. (2006). *Beden Folkloru*, (çev. Serpil Cengiz), Geleneksel Yay. Ankara.

Wundt, W. (1912). *Elemente der Völkerpsychologie Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, Alfred Kroner Verlag, Leipzig.